

Qədim türk ərənləri

ƏN QƏDİM TÜRK YAZISI ABİDƏLƏRİ

Göytürk Orxon-Yenisey kitabələrinin tapılması, öyrənilməsi və oxunmasının maraqlı tarixi vardır.

Orxon-Yenisey abidələrindən ilk dəfə XII əsr tarixçisi Əlaəddin Ata Məlikin «Cüveyni tarixi cahanküşa» adlı əsərində bəhs edilmişdir. Lakin bu faktlar avropalılara məlum olunmadığından, Orxon-Yenisey abidələrinin varlığı uzun müddət elm aləmindən gizli qalmışdır. Kitabələr haqqında ilk məlumatı avropalılara Niderlandın paytaxtı Amsterdam şəhərinin burqomistri Nikolay Vidzen vermişdir. Onun 1692-ci ildə çapdan çıxmış «Tartarın şimalı və qərbi» adlı kitabında oxuyuruq ki, Verxeturye çayından bir qədər aralı qayada bir neçə şəkil və naməlum hərflərlə yazılmış bir neçə yazı tapılmışdır. O yerlərin ən qocaman sakinlərinin dediklərinə görə həmin yazılar moskvitlərin bu ölkənin fəth etdiyi zamandan əvvəl də (ölkənin fəth edilməsi isə 100 ildən daha çox əvvəl aiddir) orada olmuşdur. Beləliklə, bu şəkillərin nə vaxt və kim tərəfindən çəkilməsi haqqında heç bir məlumat yoxdur.

Bir qədər sonra I Pyotrün göstərişi ilə 1696-cı ildə Semyon Remezov «Sibirin bütün şəhər və torpaqlarının xəritəsi» və «Bütün susuz və çətin keçilən daşlıq çöl torpaqlarının xəritəsi» adlı iki xəritə hazırlayıb və 1967-ci ildə onları nəşr edir. Həmin xəritələrdə o, Qırğızistanın Talas şəhəri yaxınlığında «Orxon-daş» işarəsi qoymuşdur. Deməli, Orxon kitabələri ona məlum imiş.

Abidələr haqqında elmi məlumat XVIII əsrdən başlayaraq rast gəlik. İsveç zabiti Filipp-İohan Tabbet Stralenberq 13 il Sibir sürgünündə qaldıqdan sonra Nistitad Stülhünə görə azad edilir və 1722-ci ildə Stokholma qayıdır. O, 1730-cu ildə bir əsər nəşr etdirir. Bu əsərdə Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış bir neçə kitabədən nümunə verilmişdir. Əsrin sonuna doğru qədim türk abidələri haqqında məlumat çoxalır. Belə yazılı məlumatlara D.Y.Messersmidtin və T.Bayerin gündəliklərində də rast gəlik. T.Bayer abidələrin kelt işarələri ilə yazıldığını fərz edir.

1793-cü ildə akad.Pallas Orxon-Yenisey abidələrindən bir neçəsinin mətnini nəşr etdirir. Lakin qədim türk abidələrinin daha geniş öyrənilməsi XIX əsrdən başlanır. 1818-ci ildə «Sibirski Vestnik» jurnalında Q.Spaskinin «Sibirin qədim abidələri haqqında qeydlər» adlı mələqələsi çıxır. Akademik F.İ.Kurq həmin məqaləni latın dilində tərcümə edir. Məqalə məşhur dilçi V.Fon Humboldtun və türk dillərinin görkəmli tədqiqatçısı Abel Remüzənin diqqətini cəlb edir. 1822-ci ildə Remüzə bu məqaləyə rəy yazır. O göstərir ki, Asiya xalqları qəbir üzərində «pey» adlanan ikidilli, hətta üçdilli obelisklər qoyardılar. Belə ikidilli kitabənin tapılması Yenisey abidələrinin kimə mənsub olduğunu aydınlaşdırardı. Elə buradaca müəllif qeyd edir ki, bu daş kitabələr qədim türk qəbilələrinin məskun olduğu yerlərdə yerləşir. Lakin Remüzədən fərqli olaraq Rommel, Y.Klaprot və Q.Spaski bu abidələrin türklərə mənsub olmasının əleyhinə çıxırlar. Q.Spaski abidələrin kalmık, Rommel skif yaxud yunan-qot, Y.Klaprot isə yunan mənşəli olması haqqında fərziyyə irəli sürürlər. 1857-ci ildə Q.Spaski bu abidələrin mənsubluğu haqqında yeni fərziyyə irəli sürür; onun fikrincə, bu abidələr slavyan xalqlarına mənsubdur. V.Florinski də bu fərziyyəni müdafiə edir. İki il sonra A.Şifner Yenisey abidələrinin yazıldığı işarələrin damğalardan əmələ gəlməsi fərziyyəsinə irəli sürür. 1874-cü ildə rus alimi N.Popov Yenisey kitabələrinin qot, fin alimi Aspelin isə fin qəbilələrinə mənsub olduğunu söyləyirlər. 1859-cu ildə M.A.Kast-

renin tapdığı daşların şəkilləri nəşr edilir. Bu qəribə yazılara maraq daha da artır.

Yenisey çayı hövzəsində tapılmış yazıların tədqiq edilməsində rus alimi N.M.Yadrintsevin xidməti daha böyükdür. O, hələ 1885-ci ildə abidələrin türk mənşəli olmasını söyləyir və yazırdı ki, Asiya xalqlarının run yazısını avropalılardan götürməsinə iddia etmək düzgün deyildir, çünki bizə bu xalqların Asiyadan çıxdıqları məlumdur. Daha sonra N.M.Yadrintsev yazırdı ki, bu abidələrin mənşəyi çox qədimdir, bəlkə də insanın anadan olmasından əvvəlki vaxtlara aiddir. Bu abidələrin 2000 il salamat qalması çox təəccüblüdür. Güman etməyə əldə əsas vardır ki, bu abidələr fin qəbilələrindən və buraya daha sonra gəlmiş qot və hindoskif qəbilələrindən daha çox, onlarla qonşuluqda yaşamış türk qəbilələrinə mənsubdur.

1889-cu ildə Rus coğrafiya cəmiyyətinin Şərqi Sibir şöbəsi N.M.Yadrintsevin başçılığı ilə Monqolustana ekspedisiya təşkil edir. Bu ekspedisiya ilə Orxon-Yenisey abidələrinin öyrənilməsinin yeni dövrü başlanır. N.M.Yadrintsev elə ilk ekspedisiyada Kül Tigin və Bilgə xan abidələrini kəşf edir. Məhz Kül Tigin abidəsi Orxon-Yenisey əlifbasının açılmasına səbəb oldu. N.M.Yadrintsev Kül Tigin abidəsi haqqında yazır: «Qeyri-adi davamlı və möhkəm qranit əsrlərdən bəri aşınmışdır və minillik qədimliyi göstərir. Bəzi «səhifələr» mühafizə edilmişdir. Bunlar Sibirin başqa yerlərində də rast gəldiyimiz sirlı run yazısından ibarətdir. «Səhifələrin» yanlarında və obeliskin arxasındakı «səhifədə» kiday (yaxud kidam) heroqlifləri vardır. Əgər bu yazılar Çin dilindədirsə, onda ola bilsin ki, onlar runların açılması üçün açar versin». N.M.Yadrintsevin ümidi düz çıxdı: Məhz Kül Tigin şərafinə qoyulmuş abidə sonralar Orxon-Yenisey əlifbasının açılmasına səbəb oldu. Bilgə xanın şərafinə qoyulmuş abidə onun kiçik qardaşı Kül Tiginin şərafinə qoyulmuş abidədən böyük idi, lakin, təəssüf ki, üç hissəyə bölünmüşdü. Qranitin bir hissəsi parçalanıb dağılmış, bəzi sətirlərdəki sözlər, hərflər silinib yoxa çıxmışdı. Kül Tiginin şərafinə qoyulmuş abidə isə, demək olar ki, bütöv idi.

N.M.Yadrintsevin ekspedisiyasının ardınca Monqolustana Q.Heykelin rəhbərliyi ilə finn ekspedisiyası yola düşür. Finlər Aspelinin Orxon-Yenisey abidələrinin finn mənşəli olması haqqındakı fərziyyəsinə sübut edəcək faktik material toplamaq ümidində idilər. Q.Heykelin ekspedisi-

yasının materialları nəşr edilir. 1891-ci ildə akademik V.V.Radlovun rəhbərliyi ilə Rusiya Elmlər Akademiyasının Monqolustana ekspedisiyası təşkil edilir. Ekspedisiya Onxon çayı hövzəsindəki bütün abidələrin estampajını çıxarır. 1892-ci ildə ekspedisiyanın əsərlərinin 6 cildi nəşr edilir, bunlardan 4 buraxılış təkcə abidələrin atlasından ibarət idi.

Artıq bu sirlı mətnlərin yazıldığı əlifbanı açmaq üçün kifayət qədər material var idi. Orxon-Yenisey əlifbasının açılması üzərində Danimarka alimi V.Tomsen və rus alimi V.V.Radlov işləyirdi. 1893-cü ilin dekabr ayının 15-də Danimarka Kral Elmlər Akademiyasının iclasında prof. V.Tomsen run yazılarının (Orxon-Yenisey yazılarının) açılması haqqında məlumat verdi. V.Tomsen, əvvəlcə, Kül Tigin abidəsindəki 4 sözü - tenri, türk, kül və tigin sözlərini oxuyur. Abidənin türkdilli olduğunu müəyyənləşdirdikdən sonra digər hərfləri də aydınlaşdırır. O vaxta qədər akad. V.V.Radlov 20-yə qədər işarəni açmışdı. V.Tomsenin qədim türk əlifbasının açması xəbərini alandan sonra V.V.Radlov Kül Tigin şərafinə qoyulmuş abidəni oxuyub tərcümə edir və 1894-cü il yanvarın 19-da Rusiya Elmlər Akademiyasının iclasında oxuyur. O, həmin ildə öz tərcüməsini 50 nüsxə tirajla nəşr etdirir. Elə həmin ildə o, Kül Tigin abidəsini ikinci dəfə çapdan buraxdırır və Bilgə xan abidəsini ilk dəfə tərcümə edir. 1894-1895-ci illərdə V.V.Radlov Orxon, habelə Yenisey abidələri üzərində işləyir, 1895-ci illərdə Yenisey abidələrini, Monqolustanda tapılmış kiçik abidələri və Ongin abidəsini, həmçinin Kül Tigin şərafinə qoyulmuş abidənin üçüncü tərcüməsini nəşr etdirir. Sonra o, xüsusi olaraq, Orxon-Yenisey abidələrinin fonetikasi və qrammatikasi məsələləri üzərində tədqiqat işi aparır. O, Orxon abidələrinin dördüncü nəşrində isə V.Tomsenin tərcüməsini də nəzərə alır (V.Tomsen Kül Tigin abidəsinin tərcüməsini 1896-cı ilin əvvəlində nəşr etdirmişdi), öz kitabında bəzi düzəlişlər edir.

Həmin illərdə V.Tomsen və V.V.Radlovla yanaşı, Orxon-Yenisey abidələrinin tədqiqi ilə V.Vanq da məşğul olur; o, abidələrin oxunması haqqında iki məqalə çap etdirir. 1899-cu ildə P.M.Meliorskinin «Kül Tigin şərafinə abidə» adlı kitabı nəşr edilir. Bu əsərdə Kül Tigin abidəsinin faksimilesi, tərcüməsi, transkripsiyası, tərcüməyə P.M.Meliorskinin verdiyi şərhərlə yanaşı, V.Tomsenin Kül Tigin abidəsi tərcüməsinin 1896-cı il nəşrinə yazdığı izahat da vardır. P.M.Meliorskinin nəşri, mənim fikrimcə, Kül Tigin abidəsinin indiyədək olan ən yaxşı nəşridir.

Orxon-Yenisey əlifbası açıldıqdan sonra qədim türk abidələrinin tədqiqi ilə təkcə türkoqlar və sinoloqlar (çinşünaslar) deyil, habelə iranşünaslar, ərəbşünaslar və başqaları məşğul olurlar. Ayrı-ayrı abidələrin oxunmasında, mətnlərin tərcüməsində və izahında yuxarıda adları çəkilən tədqiqatçılarla birgə V.Bartold, Bloşe, Q.Vamberi, V.Vasilyev, Q.Qabelents, Q.Deverta, F.Korş, İ.Markvart, Nəcib Asim, N.Popov, F.Hirt, E.Şavann, Q.Şlegel və başqalarının böyük əməyi olmuşdur. V.V.Bartold qədim türk qəbilələri haqqında tarixi konsepsiya hazırlamışdır.

Artıq tapılmış abidələrin oxunması, tərcüməsi, izahı və nəşri ilə yanaşı, yeni abidələrin axtarışı da davam etdirilir. 1891-ci ildə N.M.Yadrintsev Ongin abidəsini kəşf edir (onu ilk dəfə V.V.Radlov nəşr etdirmişdir) 1897-ci ildə Y.N.Klements Orxon çayının qolu Tola çayının sahilində Tonyukuk şərafinə qoyulmuş abidəni tapır. 1896-1897-ci illərdə Cetsuda qədim türk Orxon-Yenisey əlifbası ilə kəşf edilir.

Qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin öyrənilməsinin ikinci dövründə yuxarıda adları çəkilən tədqiqatçılarla yanaşı, A.N.Samalyoviç, S.Y.Malov, Y.Nemet, Q.Ksenofontov, K.Donner və M.Rəsənin də fəal iştirak edirdilər.

Birinci dünya müharibəsinin başlanması ilə qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinə maraq yenə də zəifləyir.

Orxon-Yenisey abidələrinin öyrənilməsinin yeni dövrü əsrimizin 30-cu illərindən başlayır. Bu dövrün əsas şəxsiyyətləri türk tədqiqatçısı H.N.Orkun və rus alimi S.Y.Malovdur.

Arxeoloq Masson 1931-ci ildə geoloji qazıntı zamanı təsadüfən Qırğızistanda tapılmış «Talas çubğu» adlanan abidəni alır. Bu, dünyada Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış yeganə nüsxədir. Abidə S.Y.Malov tərəfindən tərcümə və nəşr edilir.

H.N.Orkun otuzuncu illərdə dörd cildlik «Əski türk yazıtları» adlı əsərini nəşr etdirir. Həmin əsərdə Orxon-Yenisey əlifbası ilə daş, ağac və kağız üzərində yazılmış kitabələrin faksimilesi, transkripsiyası, tərcüməsi və müəllifin qeydləri verilir. Bir sıra səhvlərinə baxmayaraq, H.N.Orkunun tədqiqatı elm aləmində çox yüksək qiymətləndirilir.

Orxon-Yenisey abidələrinin öyrənilməsində S.Y.Malovun 1951, 1952 və 1959-cu illərdə nəşr edilmiş əsərləri də böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu nəşrlərdə qədim türk əlifbası ilə yazılmış abidələrin əksəriyyəti toplanmışdır. İ.A.Batmanov və A.Ç.Kunaanın «Tuvanın qədim türk abidələri» adlı (3 buraxılış) əsəri də öz orijinallığı ilə seçilir.

Son zamanlarda nəşr edilən əsərlərdə Orxon-Yenisey abidələrinin dilinə, leksik, fonetik, morfoloji və sintaktik məsələlərinə daha çox fikir verilir. Bu sahədə A.fon Qaben, V.M.Nasilov, İ.A.Batmanov, A.İslyamov, Tələt Təkin, V.T.Kontratyevev, Tuna, Q.Aydarov, Ə.Kürşjanov, İ.V.Stebleva və başqalarının əsərlərini misal göstərmək olar. A.N.Berñtam, E.R.Rıqdılın, Y.Arançın, A.M.Şərbak, Ə.R.Tenişev, Fen Tszyaşen, C.Klison, P.Aalto, B.B.Ogel, M.Şprenqlinq, K.Brokelman, R.Jiro kimi mütəxəssislər tərəfindən də Orxon-Yenisey abidələrinin dili üzərində tədqiqat işləri aparılır, ayrı-ayrı abidələrin tərcüməsi dəqiqləşdirilir, yeni tapılan abidələr tərcümə və nəşr edilir.

Azərbaycanda da son zamanlar Orxon-Yenisey abidələrinə maraq artmışdır. 1993-cü ildə Ə.Rəcəbov və Y.Məmmədov Orxon-Yenisey abidələrinin mətni, transkripsiyası və tərcüməsini nəşr etmişlər. Respublikamızda Orxon-Yenisey abidələrinin dilinin tədqiqi ilə Ə.Şükürlü, Ə.Quliyev və Y.Məmmədov məşğul olurlar. Bu sətirlərin müəlliflərinin də Orxon-Yenisey abidələrinə həsr edilmiş 3 kitabı nəşr edilmişdir.

Əbülfəz RƏCƏBLİ,
filologiya elmləri doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin
professor